

місцевих рад та безвірників, попри підступну природу голоду, який знесиливав людину морально і фізично, позбавляючи її волі до боротьби, сільські релігійні громади продовжували відстоювати свої храми. За 1932–1933 р. до ВУЦВК надійшли сотні скарг на незаконну передачу церкви під зсипний пункт і з описом шахрайський дій місцевої влади підчас проведення загальних зборів колгоспів, артіль та бригад, від імені яких надходили «клопотання».

ВУЦВК мусив давати розпорядження на місця повернути відібраний храм або закрити його відповідно до чинного законодавства. Випадки, коли протести залишалися без відповіді (на скарги накладалися відповідні резолюції) почастішали з другої половини 1932 р. Остаточо священство позбулося місць служіння у 1933 році, у розпал Голодомору, коли вимирали цілі села, а на пустищах залишалися розвалені хати, могили без хрестів і напівзруйновані храми, переповнені гнилим зерном. Справи про закриття церкви за цей період замість повного комплексу документів переважно містили лише протоколи зборів сільських колективів, наполовину заповнений типовий бланк про закриття культових споруд (без зазначення кількості тих, хто підписався за закриття церкви; загальної кількості дорослого населення, кількості виборців; кількості віруючих; кількості членів релігійної громади, що просять не вважати їх членами зазначеної громади) та резолюцію ВУЦВК.

2. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов'язків «позбавленців»

Решту часу, вільного від виконання пастирських обов'язків, клірики різного рівня мусили використовувати для винайдення способів виконати свої громадянські обов'язки перед державою, що не лише позбавила їх громадянських прав, але руками колишніх парафіян цілеспрямовано відбирала у духовенства помешкання, хатнє майно та продукти харчування. Мова піде про матеріальне становище, умови побуту та оподаткування священнослужителів.

Матеріальне становище. Реєстраційні картки священнослужителів містили коротку, але вичерпну інформацію про матеріальний стан, джерела прибутків та побутові умови життя родин духовенства. На відміну від матеріального становища в 1920-і рр., вже на початок 1930-х обсяг їхніх статків значно скоротився. Так, розмір платні, яку парафіяльне священство отримувало від громад (згідно даних пп. 11, 12 реєстраційної картки), коливався у межах 50–250 руб. на місяць (іноді священники, не вказуючи певної суми, у відповідних пунктах картки зазначали: «добровільні пожертви від парафіян»). Допоміжних джерел прибутків (п. 13 реєстраційної картки) духовенство, як правило, не мало. Майновий стан (п. 14 реєстраційної картки: а) чи володів нерухомим майном (землею, будинками) до революції та б) чи володіє землею, будинками зараз) на першу половину 1930 рр. також пересічно був однаковим. У підпункті б) п. 14 можна спостерегти прочерк або слово «ні». В підпункті а) п. 14. реєстраційної картки подекуди ще можна зустріти інформацію про майновий стан до революції, як, наприклад: «володів будинками в Кобеляках і 4.8 дес. поля» (архієпископ Полтавський Миколай (Пирський), Український екзархат РПЦ)⁶⁶; «був невеликий будиночок» (єпископ Уманський Йов (Сахновський), Священний

Синод ВУПЦ)⁶⁷; «мав хату та 0.75 дес. землі» (єпископ Черкаський Конон (Бей), ВУЦР на чолі з митрополитом І. Павловським)⁶⁸ тощо.

Умови побуту. Невдале вдосконалення умов пастирського служіння православного духовенства ще за часів імперії істотно сприяло тому, що на початку 1920-х рр. відповідно до ст. 32 IV розділу інструкції НКЮ про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави, крім майна церков, релігійних громад і віросповідних відомств, землі, угідь і т.п. володінь, націоналізованими та відчуженими було оголошено і будинки⁶⁹. В тому числі й ті, в яких мешкали родини кліриків. На середину 1920-х рр. радянська влада, через неспроможність належним чином організувати експлуатацію націоналізованого житла, вдалась до денационалізації певних його категорій. Але на будинки, що були конфісковані у православної церкви та житло, що його замешкували на різних умовах родини духовенства, денационалізація не поширювалася. Тому до початку «великого перелому» останні мусили орендувати своє колишнє житло та сплачувати комірне як особи вільних професій⁷⁰. В кінці 1920-х рр. «робітничо-селянська» держава в царині сплати комірного прирівняла духівництво до «осіб нетрудових категорій».

Зростання витрат на оренду житла одразу негативно відбилося на умовах життя кліру. Представники вищих органів управління православних конфесій зробили спроби виправити ситуацію. Так, президія ВПЦР УАПЦ 6 липня 1929 р. звернулася до наркома внутрішніх справ В.Балицького з проханням унормувати правовий стан церкви, посилаючись на тяжке становище, в якому опинилось духівництво УАПЦ на місцях завдяки квартирному законодавству, що прирівняв духівництво «по оплаті квартири до елементу нетрудового, а не до вільних професій, як це було раніше. [...] Президія розуміє, — йшлося в заяві, — що на все це впливає або загальний напрямок законодавства щодо служителів культу (квартирне положення), або відсутність певних відомостей щодо стану духівництва...»⁷¹.

Ніби у відповідь на клопоти конфесій, у серпні 1929 р. з'явилася урядова постанова, що стосувалася міського духовенства. Документ забороняв його представникам замешкувати державні чи муніципальні квартири, якщо сума річного прибутку перевищувала 3 000 руб. на рік і вимагав негайного виконання⁷². А 25 жовтня 1929 року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про поширення чинності «Устави про належні державі будинки в містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках» на всі селища, де утворено селищні ради»⁷³. Документ передбачав: **«I.** Поширити з 1 жовтня 1929 р. чинність «Уставу про належні державі будинки у містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках»⁷⁴ на всі селища, де утворено селищні ради. **II.** Поробити нижчезазначені зміни і доповнення в таких законах УСРР: «Про затвердження Уставу про належні державі будинки у містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках» (ЗУ УСРР 1928 р. № 18 арт. 166, та арт. 167). [...] 2) до арт. 1 «Уставу» додати увагу такої редакції: *«Увага:* у не віднесених до селищ міського типу селищах, де утворено селищні ради, що в них не провадилось націоналізації та денационалізації будівель на підставі постанови РНК УСРР з 1 листопада 1921 р.

«Житловий закон»⁷⁵ та виданих на додаток і зміну цієї постанови інших законодавчих актів, за належні державі вважаються нижченаведені будинки, коли їх установленим у законі порядком передано у власність кооперативним, громадським або приватним організаціям або поодиноким особам: а) що до Жовтневої революції та під час влади контрреволюційних урядів належали державі, містам, земству, релігійним установам та організаціям, громадським кооперативним, становим та іншим публічним організаціям; б) що їх експропрійовано на підставі революційного права, або що взагалі перейшли у власність держави до 24 серпня 1922 р.; в) що їх конфісковано, реквізовано або іншим шляхом примусово вивласнено на користь державі установленим у законі порядком; г) що перейшли у власність держави, на підставі спеціальних законів та інших постанов урядів УСРР і Союзу РСР; [...]»⁷⁶.

Цей документ звів нанівець усі зусилля, яких доклали релігійні громади в 1920-і рр. у протистоянні з місцевими активістами, комнезами та сільрадами, щоб, користуючись циркулярним розпорядженням НКЗС від 20 листопада 1922 р. (згідно з документом, «церковні будинки, споруджені коштом сільських громад і на надільних селянських землях, не переходили до категорії державних земель та майна й залишилися в користуванні сільського об'єднання, яке мало право ними керувати на підставі ухвали сходу»⁷⁷), запобігти адміністративним виселенням і зберегти за родинами духовенства їхні помешкання, а разом із ними — місця служіння для кліру та діючі храми для громад. Як уже зазначалося вище, в кінці 1929 р. — на початку 1930 р. влада руками місцевих партійно-радянських активістів та осередків Спілки воєнних безвірників розгорнула кампанію зі зняття церковних дзвонів «для потреб індустріалізації». Зняття дзвонів зазвичай передувало скликанню загальних зборів селян, які не мали (й не могли мати) кворуму та ухвала «зняти дзвони, а саму церкву закрити». Крім того, за найменшої можливості до протоколів таких зборів представники місцевої влади додавали вимогу «виселити попа». Радянська преса, з метою створити відповідну суспільну думку та спрямувати її на підтримку кампанії зі зняття церковних дзвонів, друкувала повідомлення про закриття храмів та виселення духовенства на вимогу «трудолюбивих» суцільним потоком. Наприклад, 5 січня 1930 р. «Вісті ВУЦВК» помістили на своїх шпальтах такий матеріал: «В с. Варварівці (Куп'янщина) загальні збори селян ухвалили зняти дзвони з церкви, а саму церкву закрити. Те ж саме ухвалили зробити збори села М. Вовча, Кругле та хутір Дьогтярний. В хут. Дьогтярному, крім того, селяни ухвалили виселити з хутора попа. В с. Крива Коса (Буденнівський р-н на Маріупольщині) загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села. За останні три місяці минулого року на Першотравневщині знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони з 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравневського, колишнього Боготільського району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони змовкли в 23-х... За три місяці окривконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков»⁷⁸.

В річці процесу фізичного знищення хлібозаготівлями і розкуркуленням ринку в українському селі й закріпачення селянства колективізацією, 30 березня

1930 р., ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заборону деяким категоріям громадян жити у належних державі будинках»⁷⁹. Документ передбачав: «**I.** 1) Заборонити надалі давати вільні житлові приміщення у належних державі будинках особам, позбавленим виборчих прав до рад і особам, що їм у даному місті або селищі належать будинки на праві власності або забудови. 2) Надати міським і селищним радам право видавати постанови про виселення зазначених в арт.1 осіб із замешкуваних ними приміщень у належних державі будинках, додержуючи при цьому правил нижченаведених артикулів до цієї постанови. 3) Осіб, позбавлених виборчих прав до рад, належить виселяти адміністративним порядком за спеціальними списками, що їх затверджують міські і селищні ради, за належністю. 4) Осіб, записаних до зазначених списків, виселяють додержуючи правил, установлених у постанові ВУЦВК і РНК УСРР з 31 серпня 1927 року, «Про адміністративне виселення громадян із житлових приміщень» (Збірник Указонень УСРР 1927 р. № 43, арт. 196), за постановами відповідних адміністративних відділів або адміністративних відділків від кого належить. 5) Міським і селищним радам надається право припиняти виселення зазначених в арт. 1 осіб, реченцем на один рік, коли ці особи уклали договір на право забудови. 6) Трудящих, що їм у даному місті або селищі належать на праві власності або забудови придатні для житла приміщення, належить виселяти із замешкуваних ними житлових приміщень у належних державі будинках тільки за таких випадків: 1) коли у будинкові, що належить трудящому, живуть особи нетрудових категорій і коли трудящий не вчинив позову про виселення цих осіб у реченець, установлений від домоуправи того будинку, де живе трудящий, причому цей реченець не повинен бути меншим за 10 днів; 2) коли набуде законної сили вирок про виселення з належних їм будинків будь-кого з наймачів житлових приміщень; 3) коли вони після видання цієї постанови дадуть будь-кому житлові приміщення у належних їм будинках. Зазначених у цьому артикулі осіб виселяють судовим порядком. 7) Трудящим, що їх належить виселити на підставі арт. 5 цієї постанови, надається право дореченцево розривати судовим порядком договір наймів приміщень у належних їм будинках з особами нетрудових категорій»⁸⁰.

Відповідно міські, а особливо селищні, ради з ентузіазмом взялися користуватися наданими їм ВУЦВК'ом і Раднаркомом правами. Місцеві ради отримали можливість практично на законних підставах позбавляти духовенство з родинами не тільки будівель, що належали релігійним або земельним громадам, але й чинити тиск на приватних орендодавців. Це при тому, що на початок 1930-х рр. переважна більшість будинків, які спеціально призначались громадами під житло для церковного кліру, вже були на тих чи інших підставах конфісковані місцевою владою і використовувалися для різноманітних потреб останньої (і далеко не завжди «для культурних потреб трудящих») або просто руйнувалися. Пригнічене священство намагалося всіма силами зарадити новому екстремальному чиннику, яким комуністична влада взялася руйнувати їхнє повсякдення аби «змінити класову структуру суспільства відповідно до змін у царині економіки». Насамперед духовенство зверталося по допомогу до вищих органів церковного управління конфесією. Так, маємо доповідну записку на ім'я екзарха України Константина (Дьякова) (червень 1931 р.), в якій священники Вознесен-

ської і Дмитрівської церков с. Стецьківки Білопільського р-ну З. Федоровський та І. Заїка скаржились на те, що потрапили в скрутне становище через жорстоке ставлення місцевої влади: «Найперше, Владико, ми не маємо і не можемо мати приватної квартири (не кажучи вже про пристойну, окрему та зручну) в парафії, оскільки парафіяни бояться нам орендувати та пускати нас до себе, щоб не бути обкладеними за це податками в підвищеному обсязі. Друге: живемо ми в сторожках, а звідси голова сільради погрожує нас виселити, а сторожки засипати зерном...»⁸¹. Їхньому колезі, священникові Успенської церкви с. Високого, пощастило на поточний момент менше. Так, наприклад, Борзнянський райвиконком, повертаючи 28 вересня 1931 р. (природно, після багатомісячного блукання владними коридорами різного рівня) референту в справах культу ВЦВК Г. Катуніну листування «в справі відібрання сторожки від релігійної громади Успенської церкви с. Високого», у супровідному документі пояснив: «сторожка від громади не відбиралась, а лише відібрано помешкання, де жив піп для потреб сільради, де улаштовано гуртожиток для учнів. Що торкається сторожки, то така мається в підвалі при церкві, турбується ж громада не за помешкання для сторожа, який знаходиться в умовах пригнічення, а за помешкання для попа. Тому Борзенський РВК прохає відмовити релігійній громаді»⁸². Прохання райвиконкому отримало мовчазне схвалення: документ найвища радянська інстанція просто взяла до відома і припинила листування у цій справі.

Подібним чином обґрунтував свої дії Велико-Токмацький райвиконком (на Запоріжжі), відповідаючи на запит від 3 липня 1931 р. референта в справах культу ВЦВК Г. Катуніна про законність відібрання у Очеретовацької релігійної громади церковної сторожки: «Сторожка — колишня парафіяльна школа, в якій зараз мешкає піп та дяк, відбирається за постановою президії сільради на підставі наказу виборців, що його дано депутатам сільради в час останніх виборів до рад (витяг додаємо). 2. В даному будинку зараз мешкає піп та дяк, а не сторож; відціля слідус, що цей будинок використовується не за призначенням і в разі, коли б сільрада не поставила питання про із'яття цього будинку, релігійна громада не поставила б питання про необхідність цього будинку для сторожа, а в ньому мешкає і мешкав би піп. 3) На думку райвиконкому, коли для охорони церкви і налагодження там порядку потрібен сторож, то він може мешкати і не коло церкви. 4) У зазначеному будинкові навчається п'ята група семирічки і це приміщення відповідає вимогам, тому сільрада вважає, що поступає вірно, коли потреба культурного обслуговування колгоспників стала вище, ніж потреба у квартирі попа, квартира якому тією ж сільрадою може бути надана в іншому місці. На підставі наведеного прохаємо ствердити це міроприємство, про що повідомити райвиконком»⁸³.

Подібного терору за допомогою виселення родин з їхніх помешкань з боку голів сільрад та сільського активу зазнавали священники в усі регіонах республіки. Священникові Преображенської церкви слободи Кабанья (Харківщина) С. Третьякову в 1924 р. місцевий райвиконком надав квартиру (колишня церковна хата-квартира псаломщика) за платню в 5 руб. на місяць. 1926 р. при цій парафії знову заснували сільраду й для віднайдення засобів на купівлю приміщення під управління, сільрада виставила квартиру священника на продаж за 450 руб. Родина панотця викупила її з торгів, виправила документи та прибрала

їх у скриню. До 1930 р. остання мешкала в придбаній хаті, прибудувала ще одну кімнату, замінила непридатний солом'яний дах на новий, побудувала сарайчик для опалення. Ніхто жодних претензій не висловлював. 6-го лютого 1930 р. без будь-яких попередніх заяв дружину та дітей священика викинули на вулицю (сам панотець перебував у слободі Новокраснянці, куди перейшов служити 1928 р.), а всі пожитки та провіант розграбували. 20 травня 1930 р. окружна комісія, очевидно, після оскарження, вказала місцевій сільраді на неправильне розкуркулення та наказала повернути все дружині священика. Голова сільради, він же ініціатор розкуркулення, прислав дружині священика повідомлення, оскільки повертати було нічого, голова з підлеглими подали позов до суду про те, що хата нібито не продавалася ніколи. Дружина священика передала до Кабанського народного суду ордери, видані сільрадою на отримані гроші за хату та копію документу на продаж, завірені підписами та печатками сільради. Але нарсуд (1931 р.) визнав, що націоналізовані колишні церковні будівлі не могли продаватися, а відтак священик з родиною мусить сплатити ще за три роки за квартиру 360 руб. В силу цієї постанови знову «відібрали хату, а в рахунок виплати — все лахміття до останньої ганчірки»⁸⁴.

Та навіть, якщо після кількомісячних поневірянь по інстанціях священикам і повертали конфісковане житлове приміщення, то решта майна безслідно зезала. Так, в листопаді 1931 р. за невиконане священиком селища Орельки (Лозівський район, Харківщина) М. Павловичем завдане сільрадою тверде завдання здати 30 пудів меду (панотець мав 11 вуликів) остання описала майно його сім'ї. На третій день по тому все майно конфіскували за повної відсутності господарів: сам священик знаходився в Харкові, діти були в школі, господиня, замкнувши хату, пішла до знайомих. В цей час представники сільради з криком «благослови» зламали замок, увійшли до помешкання і, коли повернулася господиня, речі вже винесли. А церковні речі — хрест, Євангеліє, облачення, дароносиці та хрестильну скриньку блюзнірськи розкидали по підлозі. Коли повернувся священик, голова артілі тов. Журавель та голова кооперації тов. Стадниченко запропонували йому негайно залишити квартиру. Священик звернувся до голови Лозівського РВК зі скаргою, той пообіцяв повернути все, тільки б не знімати галас. Відтоді вже минуло три місяці неодноразового ходіння до сільради й виснажливого очікування в холоді й голоді. Священикові повернули «хату, дві крихтіні подушки, шафу, скриню, 4 стільці, примус і праску, а важливіше для існування майно — 5–6 пудів борошна, капусту, картоплю, 10 фунтів сала, 1 пуд меду, дрова на 95 руб., бджоли, ліжко, подушки, ковдру, швейну машину, годинник, кушетку, посуд та ін. речі, необхідні в домашньому побуті, — не повернули»⁸⁵.

Після виселення та вигнання або арешту місцевого парафіяльного свщеника сільради, як правило, намагалася перешкодити панотцеві, відрядженому єпископом або округовим благочинним на заміну попередникові, знайти помешкання в парафії. «Єпископ Полтавський Сергій (Гришак) просив НКВС захистити від переслідувань священика з Кременчуцької округи Михайла Клева, який не мав можливості мешкати в своїй парафії: парафіяни бояться пускати його на квартиру, щоб не піддатись оподаткуванню, і він змушений був поселитися за 18 км. від місця служби»⁸⁶. «Священик Д. Куравий, призначений 30 липня 1931 р. до

парафії с. Ксаверівки, 7 серпня прибув у село з родиною. Того ж дня його викликав голова сільради, спитав, чи довго думає панотець жити в селі? Коли священник сказав, що думає бути тут довго, голова заявив йому по секрету, щоб той забирався з села після 10 серпня по добрій волі, бо церковний будинок потрібен для інших потреб, щоб не говорив нікому нічого, а коли не виїде, то йому життя не буде»⁸⁷. Благочинний 3-ї округи протоієрей А. Лукашов у травні 1931 р. звітував до Чугуївського єпархіального управління, що відрядив священника М. Жукова тимчасово виконувати пастирські обов'язки при Георгіївській церкві слободи Миколаївки, оскільки о. Жуков мусив залишити парафію Олександрівської церкви слободи Тополі через те, що господар будинку на вимогу сільради відмовив йому в оренді помешкання. Аналогічний випадок у його благочинній окрузі трапився в слободі Піски Топольські, де сільрада вимагала від церковної ради, аби священник та дяк «очистили церковну сторожку. Священник виконав вимогу, але стикнувся з проблемою віднайти помешкання, оскільки громадяни бояться репресій»⁸⁸.

Під час Голодомору місцева влада, виконуючи партійне рішення про запровадження «безбожної п'ятирічки» та ліквідацію в СРСР до 1937 року всіх релігійних конфесій і різних зовнішніх виявів релігійності, практикувала позбавлення священників житла разом із конфіскацією продовольства, видаючи власне мародерство покаранням за «шкідництво», «зрив хлібозаготівель чи колективізації», «переховування куркульського хліба» або «несплату» певного податку. Всі спроби духовенства відстояти життя родин, професійну та особисту гідність, своє місце в суспільній структурі шляхом оскарження дій місцевої влади в вищих радянських інстанціях в роки колективізації закінчувалися мовчазним схваленням «антирелігійної роботи» сільрад та райвиконкомів. Як це було зі зверненнями, подібними до скарги священника с. Журавного М.І. Кореньова: 2 листопада 1932 р. Охтирський РВК на запит ВУЦВК сповіщав, що «служника культу с. Журавного Кореньова М.І. з квартири ніхто не виселяв, зерна та картоплі не забирали. Громадянин Кореньов сам залишив село і виїхав до містечка Груні, бо там кращі заробітки»⁸⁹. На цитованому та аналогічних листах можна спостерігати резолюцію наступного змісту: «Клопотання (звернення; скарга) священника (дяка; екзарха; УЦР; синоду; релігійної громади тощо) — розглянута та залишена без наслідків».

Обов'язки перед державою. Лесть не найважливішою проблемою повсякденного життя для православного священства, як і для решти громадян, була сплата загальнодержавних та місцевих податків. Обрахування та стягнення загальнодержавних податкових платежів належало до компетенції Народного комісаріату фінансів УСРР. Основним обов'язком перед державою з боку священнослужителів, котрі на початок 1930-х рр. вже не мали приватної власності, нерухомості чи цінних паперів і не володіли землею, теоретично була сплата податку на прибуток. Розмір ставки вираховувався у відсотках від обсягу винагороди, яку клірики отримували, виконуючи пастирські обов'язки. Якщо в 1920-х рр. працівники місцевих відділень НКФ УСРР не завжди добросовісно і адекватно до фінансової спроможності священства розраховували обсяг податку, то з початком суцільної колективізації і розкуркулення довільні нарахування ставки податку стали повсюдними і перетворили скрутне матеріальне

становище духовенства на нестерпне. Під впливом масового опору форсованій колективізації компартійно-радянське керівництво мусило піти на поступки бунтівному селянству і в питаннях оподаткування релігійних громад та служників культу. На основі обіжника НКФ СРСР від 9 лютого 1931 р. Наркомфін УСРР видав 2 березня 1931 р. власний обіжник «Про порядок оподаткування молитовних будинків та служників культу». Теоретично місцеві фінустанови всі належні нарахування на священнослужителів мали здійснювати на підставі наступних положень:

«11. Оподаткування служників культу сільськогосподарським податком:

А) Визначаючи прибутковість господарств служників культу, не можна прибутки від сільського господарства збільшувати більше ніж на 100%, порівнюючи з прибутком, вирахованим за нормами, що їх встановлено для трудових господарств. Б) Коли кількість прибуткових джерел від сільського господарства не збільшилась, оклад сільськогосподарського податку з служника культу не повинен перевищувати оклад того ж податку на 1928–29 рр. більш як на 75%.

12. При оподаткуванні служників культу прибутковим податком за прибутки, одержані від справлення цього культу — сума вирахованого податку не повинна перевищувати оклад прибуткового податку 1928–29 рр. більш як на 75%.

13. В разі притягнення службовця культу до участі в самообкладанні, платежі з самообкладання не повинні перевищувати 100% від окладу сільськогосподарського чи від прибуткового податку. Залежно від того, до якого з цих податків притягається той чи інший службовець культу.

14. Наведені в арт. 11–13 правила підлягають пристосуванню також і до оподаткування с/г податком за 1930–31 р., до оподаткування від прибутковим податком за 1929–30 р. і за окремий квартал 1930 р., а також до платежів з самообкладання за ті ж періоди. При чому, коли вирахування в період (1929–30 рр., окремий квартал 1930 р.) суми платежів перевищують встановлені вище суми, зайве нараховане списується з рахунків, а сплачене — зараховується в платежі за 1931 р.

15. Аж до перегляду оподаткування молитовних будинків і служників культу на засадах, наведених в цьому обіжникові, припинити застосування примусових заходів стягання з них податкових платежів.

16. З виданням цього обіжника всі раніш видані розпорядження і роз'яснення щодо оподаткування молитовних будинків і службовців культу втрачають силу.

Повідомляючи про вищенаведене, Наркомфін УСРР пропонує вам в терміновому порядку переглянути оподаткування молитовних будинків і служників культу стосовно до даних цим обіжником вказівок»⁹⁰.

Повсякденна практика в цьому аспекті життя традиційно дуже відрізнялася від встановленої юридичними документами. Механізм перетворення повсякденного життя православного кліру на операцію з перманентного пошуку засобів до сплати чергових фінансових поборів та оскарження по інстанціях завищених нарахувань досить докладно висвітлений у засвідченій 31 грудня 1931 р. «підписами й печаткою» сільради с. Преображенка (Хорлинського р-ну) скарзі протоієрея Акімо-Анненської церкви Л. Крижанівського до секретаріату пре-

зидії ВУЦВК⁹¹. Панотець писав: «Мої річні прибутки за останнє десятиріччя не перевищували 650 руб., а в певні роки були набагато менші. Коливання загальних річних прибутків залежало від прибутковості натурою, оскільки утримання від громади я маю вже більше 6 років 360 руб. на рік, що кожного року й вказувалося в декларації, поданій до фінінспектора. Але чомусь фінінспектор суму моїх прибутків завжди змінював і збільшував її довільно. Так, наприклад: на 1928/29 зазначено — 900 руб., на 1929/30 г. — 1180 руб.; на 1930/31 г. — 2800 руб. Парафія в мене невелика, членів обох статей всього трохи більше 600 осіб; прибутковість з кожним роком порівняно зменшується; господарства в мене немає ніякого; сторонніх джерел утримання також немає. Стосовно мого незavidного життя і мого господарства років 5 тому назад був поінформований окружний фінінспектор на прізвище, здається, Сахаров. Під час [його] проїзду через Преображенку, в розмові з членами громади; останні, між іншим, згадали, що з їхнього священика стягують великі податки, незважаючи на мале утримання. Тоді фінінспектор побажав перевірити сказане — оглянув мою квартиру, познайомився з моїм життям, платнею, що я отримую та сплатою податків — на підставі чого можна було зробити висновки про суму податків. Наслідком цих відвідин було те, що фінінспектор сказав членам громади: «Нехай подасть ваш священик заяву», що я і виконав, і був податок мені зменшений та зарахований у наступний платіж. На початку січня ц.р. я особисто заявив про надмірний податок з проханням зменшити його, як такий, що не відповідає моєму утриманню, зазначеному в декларації. Фінінспектор пообіцяв перевірити підстави для такого нарахування податку. Раптом отримую повідомлення від 16.01 [1931 р. — *Авт.*], у якому мої прибутки ще збільшені — до 2800 руб. Таку суму я не міг отримати за всі роки, разом узяті, починаючи від 1928 р. Після сплати податку в перші два терміни, я побачив, що фінінспектор не виконує своєї обіцянки про перевірку джерел мого утримання. В той же час з'явилося у пресі розпорядження НКФ СРСР від 19.02. ц/р за № 68 і таке саме розпорядження на Україні за № 1000/34 стосовно податків служителів культу, а також додаткове до цього розпорядження НКФ СРСР від 16.03. за № 102, — я 5.07. ц/р звернувся до фінінспектора з заявою, оплаченою гербовим збором, у якій просив його на підставі вищезгаданих розпоряджень зробити перерахунок за минулий та поточний роки й надлишок внесених грошей зарахувати до наступних платежів. Але відповіді не отримав. Тоді в кінці серпня я надіслав йому рекомендовану листівку з оплаченою відповіддю з проханням повідомити мене про наслідки моєї заяви. Не отримавши знову відповіді, я 3.10 ц/р надіслав скаргу дільничному прокуророві т. Ткаченку до Каховки, але того ж дня отримав відповідь на мої заяви від 5.07. ц/р та 28.09. ц/р з повідомленням, що зниження податку не може бути. Не отримавши від прокурора резолюції на мою скаргу до 29.10. ц/р., я цього ж числа подав скаргу до Хорлинського РВК, а звідти, за підписом фінінспектора від 3.12. ц/р. за № 17/16, отримав вдруге відмову знизити мені податки. Вважаючи дії місцевого фінінспектора неправильними й невідповідними розпорядженням вищої радвлadı; не отримуючи захисту від місцевих органів влади, змушений звернутися й просити секретаріат ВУЦВК зробити належне розпорядження про зниження мені податку відповідно до 1928/29 року, відповідно до вищезгаданих розпоряджень уряду що в інших районах, наприклад, у Каховці, виконано й перерахунок проведений.

Отримуючи платні 360 руб. й з прибутками до 600 руб., я був не в змозі заплатити такий непосильний податок, як у цьому, наприклад, році (податок на прибуток — 433 руб. 28 коп.; самообкладання — 322 руб., одноразового — 100 руб., житлобудівельного — 105 руб.) 960 руб., і підлягав би незаслуженому покаранню, якби на мій заклик не відгукнулися мої парафіяни й не допомогли б мені сплатити податки. Кількість джерел прибутку, порівняно з 1928/29 р., у мене не збільшилась, тільки маю прибутки, пов'язані з відправленням культу. До цього додаю в засвідченій місцевою сільрадою копії перелік повідомлень про внесення податків і про суму внесених мною податків з 1928/29 р. по поточний 1931 р.»⁹².

В аналогічній ситуації опинилося й міське духовенство. Типове прохання до ВУЦВК — дати розпорядження про правильне тлумачення фінвідділом згаданого повище обіжника НКФ УСРР № 1000/34 від 19 лютого 1931 р. Наразі звернення належить переяславському священику І. Горлушко, а розпорядження мало стосуватися фінвідділу м. Переяслава. «Відповідно до ст. 10 циркуляру НКФ РСРР від 19.02.1931 р. № 68 — у випадку притягнення служителів культу до податку на прибуток, оклад податку на прибуток від відправлення культу не повинен перевищувати 75% суми того ж податку за 1928/29 р. Відповідно до ст. 12. того ж циркуляру це правило (ст. 10) застосовується також і до оподаткування прибутковим податком за 1929/30 р. та особливий квартал 1930 р. Півроку тому я звертався до Переяславського фінвідділу з проханням переглянути обкладення мене прибутковим податком за 1929/30 та особливий квартал 1930 р., але переяславський фінінспектор заявив мені, що під час перегляду він буде брати за основу оклад податку за 1928/29 р., який я сплачував в 1929/30 році, а не оклад податку, що мені належало сплатити 1928/29 році, як сказано у вищезначеному циркулярі. Звертався я з проханням до Переяславського прокурора. Прокурор передав моє прохання до місцевого фінвідділу, але фінвідділ залишив його без наслідків. [...] Я у 1928/29 році зовсім не притягувався до обкладання прибутковим податком, оскільки мій прибуток був меншим від суми, яка підлягає оподаткуванню. Якщо в 1928/29 р. по м. Переяславу служителі культу сплачували податок на прибуток у розмірі 16 руб., то, відповідно до вищезначеного закону, додавши 75% вони мають сплатити за 1928/29 рік 28 руб., а я, котрий зовсім не платив податок у 1928/29 р., — менше 28 руб., а поміж тим місцевий фінінспектор обклав мене авансом за 1931 р. у сумі 48 руб., і за особливий квартал 1930 р. — 12 руб.»⁹³.

Практика нарахувань податків на прибутки священиків, аналогічна до описаної вище, миттєво стала масовою. До ВУЦВК суцільним потоком надходили скарги духовенства всіх конфесій на свідомо надлишкове оподаткування.

Референт у справах культів Г. Катунін від імені секретаріату президії ВУЦВК до певного часу — до завершення суцільної колективізації та остаточного закриття храмів, відведених під зсипні пункти, — терпляче переадресовував скарги духовенства до НКФ УСРР з супровідною телеграмою: «для вжиття належних заходів» чи «для остаточного вирішення в НКФ», а у відповідних випадках до місцевих рад з проханням «розв'язати на місці». Наркомат фінансів, своєю чергою, продукував телеграми-відписки до ВУЦВК та до місцевих райвиконкомів або фінвідділів, як от: «22.03.1931 р., НКФ УСРР до

Великотокмацького РВК (колишньої Мелітопільської округи). Копія — Секретаріату ВУЦВКу. Телеграми про надмірне оподаткування служників культу в с. Черепкові М. Бичкова та в с. Михайлівці З. Слюсарева. НКФін пропонує негайно переглянути оподаткування цих служників культу цілком відповідно обіжнику НКФ з 1.03.1931 р. № 1000/34 та сповістити про це НКФ»⁹⁴.

Місцеві ради зі свого боку чомно відписували пояснення до вищих радянських інстанцій: «25.05.1931 р. Інспектура культів міськради Луганська надіслала до адмінгрупи секретаріату президії ВУЦВК два вирокі нарсуду та листування на 2-х аркушах у справі звинувачення за несплату податків священнослужбовця Корякова і повідомила, що «не дивлячись на директиву уряду, а саме: НКФ СРСР за № 68 про припинення примусових дій щодо стягнення податків зі службовців культу аж до перегляду справ фінорганами, Білоскелеватською сільрадою Корякова між тим притягнуто до судової відповідальності за не виплату податків у сумі 1702 руб. Але ж фінсекцією міськради після розгляду справ взагалі на службовців культів, так і Корякова, встановлено нарахування на останнього в сумі 304 руб., які, як видно з відношення фінсекції, Коряковим повністю виплачені. Нарсуд м. Луганського, з нез'ясованих причин, не дивлячись на директиву НКФ та довідки про виплати податків Коряковим, чомусь засудив такого на 2 роки. Таким чином, перед інкультами, фінсекцією та відповідними органами стає питання чи відповідає вирок суду позитивним висновкам, чи навпаки. Рахуючи засудження Корякова не зовсім доцільним з одного боку, та друге — дуже суворим, наслідком чого з боку службовців культу спостерігаються незадоволення взагалі до наслідків перевірки їх справ, інспектура культів міськради прохає Вашої санкції, щодо розв'язання цього питання»⁹⁵. Таким чином, компартійно-радянський апарат залишав усі стягнені кошти на державному рахунку.

Обрахування та стягнення податків місцевого значення радянська держава значною мірою переклала на місцеві ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Вище вже йшлося про внесення у вересні 1929 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР змін та доповнень до Адміністративного Кодексу УСРР, що стосувалися положень про сільські та селищні ради. Окрім розглянутих вище законодавчих змін, істотне розширення адміністративних повноважень місцевої влади було забезпечене п.72. В ньому йшлося про таке: «НКВС АМСРР, адміністративним відділам округових виконавчих комітетів, міським адміністративним відділам, начальникам міської міліції округових центрів, начальникам міліції міських районів округових центрів, *адміністративним відділкам районних виконавчих комітетів і президіям селищних рад* (курсив наш — Авт.) надається право, в межах наданих їм прав у царині застосування заходів адміністративного впливу за зламання обов'язкових постанов, вживати заходів адміністративного впливу за такі маловажні праволомства:

11) за відмову поодиноких громадян виконати натуральні й трудові відбутки або виконати обов'язкові роботи загальнодержавного значіння, якщо за зламання їх не встановлено судової відповідальності (арт. 58 Кримінального кодексу УСРР)⁹⁶.

У повсякденній практиці це означало, що місцеві ради отримали можливість за потреби чи з примхи на законних підставах притягувати до будь-якої без-

оплатної праці осіб, позбавлених виборчих прав (у тому числі й права бути членом колгоспу чи споживчої кооперації), зокрема, місцевих парафіяльних священиків з родинами, а за відмову чи ухиляння від робіт накладати штрафи. Оскільки «держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася з перших же років існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання»⁹⁷, колективізовані господарства постійно «хворіли» тимчасовими труднощами та так званими «проривами». Саме на безоплатну ліквідацію цих «проривів» сільські та селищні ради «мобілізували» все працездатне місцеве населення. Найпоширенішими «проривами» були боротьба з шкідниками чи бур'янами на колгоспних ланах або збирання різноманітних сільсько-господарських культур. Уявлення про те, якою була типова практика залучення до участі в ліквідації господарських проривів можна скласти зі змісту заяви до ВУЦВК священика с. Онішківець Грицівського р-ну (кол. Шепетівська округа) П. Лібацького. «Вранці 10 листопада 1931 р. на квартиру священика зайшли уповноважений від Грицівського р-ну по Великошкарівській сільраді Максюта та виконавець с. Онішківець А. Кучер з'ясувати, хто з їхнього будинку пішов до колгоспу копати кормові буряки. Власниця будинку (і квартири священика) на той час була в колгоспі, копала буряки; у помешканні знаходилася лише родина священика: дружина доглядала наймолодших дітей — двох та чотирьох років, найстарша донька виконувала домашню роботу, молодша повернулася зі школи, що знаходилася за 17 верст у сусідньому селі й готувала уроки. Сам панотець того дня перебував у сімейних справах у с. Грицівці. На питання уповноваженого, чому дружина священика не на буряках, остання відповіла, що сама важко хвора (порок серця) й мусить доглядати наймолодших дітей. Іноді хотіла відправити на допомогу господині будинку до колгоспу старшу дочку, але вважала, аби не сталася якась прикрість, оскільки сільвиконавець щоразу загадував працювати на буряках лише власниці квартири. Йдучи, уповноважений сказав, що сьогодні обов'язково дві працездатні особи від будинку мають бути на буряках, в іншому випадку родину оштрафують на 25 руб. Старша донька священика миттю покинула всі справи й пішла в поле. А в п'ятій годині вечора з'явився той же уповноважений Максюта в супроводі виконавця Кучера та голови сільради Ковтуна й запитав чи був хтось із них сьогодні на буряках. Донька відповіла, що тільки-но повернулася з поля. А дружина священика хвора та мала доглядати двох маленьких дітей. Уповноважений склав акт і заявив, що за невиконання розпорядження вони оштрафовані на сто рублів та взявся описувати майно. Ні акту, ні опису майна уповноважений підписати нікому з сім'ї не дав; не залишив і копії опису майна для оскарження його дій. Частину майна за описом тут-таки поскладали на підводу і вивезли. Видати священикові розписку на забрані речі представники влади також відмовилися»⁹⁸.

Нижче клірик описав матеріальне становище родини з семи душ і подав перелік відібраного: «ручна швейна машина фірми «Зінгер», 2 килими, столові вилки (8), ножі (4), ложки (4), чайні ложечки (17), та пудів п'ять пшениці, залишивши нам півтора пуда житнього борошна. Господарства в мене немає, ні корови, ні свині (корову здали на м'ясозаготівлю). Маємо кілька курей, що тримаємо разом з хазяйськими в одному сарайчику. Всього їх 35 голів і попри запевнення і домашніх, і хазяйки, що моя птиця в загальній кількості, всі

35 голів внесли в мій опис»⁹⁹. 11 та 12 листопада члени родини Лібацьких мусили копати буряки, а 13 листопада роботи вже припинились. «Не зайвим вважаю додати, — провадить далі о. П. Лібацький, — що коли в травні цього року на мене наклали трудгужподатку обсягом 18 руб., я просив голову сільради гр. Мельника дозволити мені й всім відбути трудгужповинність на роботах, гр. Мельник мені відмовив, посилаючись на [мій] соціальний стан і 1.06.ц.р. гроші заплатили. Цей факт і спантеличував мене і родину головним чином, йти на роботи до колгоспу без загадування з боку виконавця. З викладеного видно, що умисного та злісного ухилу від роботи як з мого боку, та і з боку моєї родини не було й не могло бути. Всім відомо, що моїй сім'ї до роботи не звикати. В жнива діти ходять жати й в'язати, восени ходили на заробітки картоплі, а цілу весну працювали в лісництві на сапанні молодієї посадки»¹⁰⁰. Відтак, вважаючи накладання штрафу в посиленому обсязі, опис майна та вивезення речей без видачі розписки незаконними, о. Лібацький 13 листопада звернувся до Грицівського райвиконкому (РСІ) з проханням видати розпорядження зняти штраф і повернути речі, в крайньому випадку, до з'ясування справи дозволити викупити речі. Голова робсільінспекції передав через панотця записку до Великошкарівської сільради з розпорядженням призупинити розпродаж речей священика до розпорядження РСІ. Вранці 14 листопада священик пішов до сусіднього села Микулиного за 25 верст на храмове свято. А за його відсутності родина отримала від голови сільради записку з попередженням: якщо до 9 год. ранку не внесуть штраф в обсязі 100 руб. — речі розпродадуть. Повернувся священик з Микулиного ввечері, а наступного дня, у неділю, поки завершив службу в храмі — майно вже розпродали. Довелося знову звертатися до Грицівської РСІ та чекати обіцяного з'ясування справи. При цьому всі належні податки «податок на прибуток, одноразовий, самообкладання, трудгужподаток, ліквідація неписьменності — пише священик — сплачую акуратно. Коли навесні мені оголосили здати на м'ясозаготівлю останню корову, то я, попри те, що моя дружина та малі рахитичні діти залишилися на літо без молока, виконав і це без заперечень»¹⁰¹. На моєму утриманні п'ятеро дітей. Парафія невелика, в селі 180 хат, тож матеріальне становище досить скрутне. Крім того, дочку Наталку в цьому році через те, що закрили 7 групу (самоокупаєму) в місцевій семирічці, через соц[іальне] стан[овище] не прийняли в Грицівську семирічку (за 1 версту від Онишківців) і вона навчається в Брикульській семирічці за 17 верст. Тож доводиться в Брикулі наймати квартиру і щовихідного дня або вона сама приходиться до нас за продуктами, або хтось із домашніх носить туди. Також вважаю не зайвим заявити, що відібрані речі придбані мною не тепер, на парафії в Онишківцях, а за вісім років служби псаломщиком при Російській церкві в Ензелі-Тегеранській місії в Персії з 1908 по 1916 роки. Прошу звернути увагу, що в той день, коли мене оштрафували, викопка цукрового буряка вже закінчилася, а кормового тривала 2 дні, при чому в ці 2 дні працівників від села було не більше 30 осіб, так, що й без не зовсім працездатного (мені 51 рік) і не зовсім пристосованого до цієї роботи «попа» (використовую вислів Максюті) і його хворої, обтяженої сім'єю дружини буряки були б викопані»¹⁰².

«Цими днями — провадить клірик далі — явився уповноважений с. Онишківець С. Куліш і, даючи мені на 50 руб. облігацій, заявив, що оскільки за мої

розпродані речі виручили 130 руб., а штрафу призначили 100 руб., запропонував мені доплатити ще 20 руб. готівкою за облігації, що я і виконав. З усього вищевикладеного виходить, що моя скарга до Грицівського райвиконкому та РСІ залишилася «гласом вопіючого в пустелі»¹⁰³. Насамкінець священник просив ВУЦВК: «Вважаючи себе невинуватим, прошу не відмовити дати розпорядження про скасування штрафу й повернення речей. Речі придбані членами Онишківського колгоспу й ким саме сільраді відомо, відтак повернути їх буде не важко. Одночасно копія скарги надсилається генеральному прокуророві республіки»¹⁰⁴. Якою була типова практика з'ясування даної та аналогічних справ у радянських інстанціях, дає вичерпне уявлення коротенька резолюція на першому аркуші звернення, зроблена рукою інспектора у справах культів секретаріату президії ВУЦВК Г. Катуніна: «До РВК. За змістом заяви надіслати з поверненням заяви остаточне пояснення»¹⁰⁵.

Пояснення відповідного райвиконкому стосовно цитованого звернення священника П. Лібацького немає. Натомість маємо типову реакцію іншого районного виконавчого комітету на проблеми, з якими мусило стикатися духовенство. Олексіївський РВК (Харківщина) на листи № 1922 від 4 грудня 1931 р.; 5 грудня 1931 р. та 28 грудня 1931 року інспектора культів секретаріату президії ВУЦВК повідомив таке: «Після перевірки скарг служників культу, що були подані до секретаріату Президії ВУЦВКу виявилося, що з боку сільради дійсно мали випадки незаконних дій щодо окремих служників культу так і взагалі до релігійних громад. Так наприклад: 1) В с. Лозова служника культу Соломка (під) було притягнуто до копки буряку разом зі всіма позбавленнями. 2) В с. Караван служнику культу Літовка було запропоновано взяти на 1200 руб. облігацій та в цій справі він викликався до сільради увечері. 3) В с. Березка сільрада (різними заходами) перешкоджала релігійній громаді заарендувати квартиру для служника культу. 4) В с. 2-а Старовірівка сільрада зробила адміністративний натиск на прибувшого попа (який приїхав в село після реєстрації в РВК) і нарешті під з села виїхав. 5) Щодо скарги релігійної громади с. Єфремівка, так ця скарга безпідставна, оскільки РВК дозволив зняти дзвони за клопотанням місцевого трудящого населення і зараз сільрада не забороняє відправляти службу, але служба не відправляється за відсутністю попа (таких випадків в районі 6). Сільрадам, що чинили незаконні дії, дано розпорядження про неприпустимість цього. На винних накладені стягнення»¹⁰⁶.

Цілком очевидно, що переслідуючи мету змінити класову структуру традиційного українського суспільства відповідно до перебудови економіки на комуністичний лад і в цьому річизі намагаючись прискорити ліквідацію конфесій та проявів релігійності у повсякденному житті суспільства, компартійне керівництво України в своїй другій іпостасі — ВУЦВК — накладало на низові ланки, зокрема на сільради, символічні стягнення. Більше того, коли в період завершення колективізації православне священство стикнулось практично зі щоденним економічним та силовим тиском на місцях але не припинило боротьби за своє місце в суспільстві, ВУЦВК почав залишати звернення духовенства взагалі поза увагою. Так наприклад, 19 червня 1931 р. голова Всеукраїнського православної священного синоду митрополит Пимен на підставі відомостей, що безперервно надходили з єпархій про примусове притягнення місцевою владою

служителів культу з родинами до виконання робіт й накладання штрафів за ухил, звернувся до відділу культів при адмінгрупі секретаріату президій ВУЦВК за роз'ясненням. «Чи існує законоположення про притягнення духовенства в примусовому порядку до [виконання] сільськогосподарських робіт та чи законні дії сільрад, котрі застосовують репресії до духовенства, що відмовляється від виконання зазначених повинностей»¹⁰⁷? Оскільки в цитованому вище у вигляді доповнення до Адміністративного кодексу п. 72 на місця делегувалися досить розпливчаті повноваження, а про обов'язки чи відповідальність перед виборцями не йшлося взагалі, на цитованому запиті від голови Українського синоду (та на аналогічних зверненнях за цей період) є резолюція такого змісту: «Скарг не було. 1 червня 1932 р. До листування. Залишити без листівної відповіді. Катунін 1922/2»¹⁰⁸.

Напередодні нової кампанії з розкуркулення та суцільної колективізації, врахувавши досвід кампаній 1930 р., коли селяни вчинили, хоч і неорганізований, але повсюдний опір безрозмірним хлібозаготівлям, розкуркуленню, усупільненню усієї своєї худоби та силовим закриттям, а часто й руйнуванням храмів, НКФ СРСР циркуляром від 19 лютого 1931 р. за № 68 (ч. III, ст. 13) призупинив «застосування заходів примусового стягнення податкових платежів зі службовців культів надалі, до перегляду обкладання службовців культу»¹⁰⁹. Однак, усувати всі зловживання та повертати чи зараховувати авансом у податкові платежі всі незаконно стягнені з духовенства кошти комуністична держава не планувала. Натомість тиск на священство з боку місцевих органів влади тільки посилювався. Зручним інструментом стало закріплення постановою ВУЦВК від 4 червня 1931 р. за сільськими бюджетами «цілої низки прибуткових джерел, зокрема 50% сільськогосподарського податку, 30% відрахувань від реалізації позики 3-го вирішального року [п'ятирічки — *Авт.*], 40% одноразового культзбору на селі»¹¹⁰. За підрахунками секретаріату ВУЦВК загальний обсяг сільбюджетів за 1931 р. «орієнтовно становив 286 млн. руб., зі зростанням на 112% (за винятком резервів самооподаткування, що переходили на 1932 р.), а питома вага сільбюджетів в загальному зведенні місцевих бюджетів зросла до 34,8% в 1931 р. проти 18% 1929/30 року»¹¹¹. Наступною постановою від 30 листопада 1931 р. ВУЦВК поширив права сільрад у так званій соціалістичній перебудові села і остаточно перетворив їх на «основу культурно-побутового будівництва села»¹¹². Завдяки «правильному керівництву та організації мас навколо фінансової роботи на селі» ВУЦВК сподівався у 1932 р. отримати стовідсоткове охоплення сільбюджетами всіх сільрад України. Для цього постанова передбачала поміж іншим і «запровадження такої практики регулювання сільбюджетів, яка б максимально сприяла розгорненню ініціативи та господарської самодіяльності сільрад щодо виявлення нових прибуткових джерел та цілковитого використання місцевих ресурсів»¹¹³. Очевидно, що масове закриття храмів, передача на переплавку дзвонів, реалізація культового майна та вцілілих після конфіскацій 1920-х рр. церковних цінностей, якому передував посилений всебічний фінансовий тиск на релігійну громаду та клір і були частиною отих, виявлених сільрадами й «колгоспними і передовими бідняцько-батрацькими колами села» для цілковитого використання, «нових прибуткових джерел і місцевих ресурсів».

Тому, повертаючи скарги духовенства на незаконне обкладання податками, придбання облігацій позик на місця, вищі радянські інстанції, щоразу чемно зверталися до нижчих за поясненнями їхніх дій та за потреби — чи, швидше, для порядку в діловодстві — надсилали відповідні інструкції. Як, до прикладу, це зробив 7 жовтня 1932 р. у цілком таємному типовому (і явно оформленому за отриманим з центру зразком) супровідному листі до голів міськради та райвиконкомів відділ культів Вінницького обласного виконкому: «Надсилаємо при цьому один примірник інструкції ВУЦВК'у про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації рельгромад і про систему обліку адмінорганами рельгромад та службовців культів. Просимо керуватись цією інструкцією. Ми надаємо великого значення практичному переведенню в життя цих положень, щоб запобігти надалі будь-яких перекручень. До облвиконкому надходять з різних районів скарги, що служників культу та молитовні неправдиво оподатковують та взяті за минуле гроші, як лишка, досі не перераховані фінінспектурою. Неправдиво пристосовують самооподаткування, є випадки, дуже часті, що сільради надсилають такого змісту повідомлення: до вас доведено позику 250–500 руб. [Це] Бортницька сільрада Брацлавського р-ну. [Сільрада] с. Рижовки Жмеринського р-ну, повідомляє служника культів: вам належить в 24 год. зібрати для позики 300 руб., а коли не збереже, буде не 300, а 500 руб., за третім разом буде не 500 а 1000 руб. Є випадки, коли секретарі РВК на прохання зареєструвати служителя культу, відповідають: «Я не буду реєструвати, бо в мене є телеграма (синодальної єпархії) не реєструвати патріархального культу». Меджибізький РВК просимо відповідне розпорядження надіслати по селах вашого р-ну щодо керування цією інструкцією»¹¹⁴. Закінчивши виховну частину листа, Вінницький ОВК далі переходить до поточних проблем: «до 20.10.1932 надіслати ось які відомості: а) скільки тепер функціонує молитовень та до якої релігійної орієнтації чи течії вони належать; б) скільки молитовень зачинено за постановою ВУЦВК'у або з санкції секретаріату президії ВУЦВК з [19]29 р. по 1/І-32 р. кожного року окремо, та як ці молитовні використовуються; в) скільки молитовень фактично не зачинено, але рельгромадами за різними мотивами, а саме: нема служкульту, розпад рельгромади та інше, молитовні не використовуються»¹¹⁵.

Виконання постанов ЦК ВКП(б) «Про план хлібозаготівель та розгортання колгоспної торгівлі хлібом», «Про план м'ясозаготівель та торгівлю колгоспів, колгоспників та трудящих селян-одноосібників м'ясом» разом із законом «Про єдиний сільськогосподарський податок 1932 р.», ухвалених в період, коли українське село вже було охоплене рукотворним голодом, також забезпечувалося силами сільрад та безвірницьких осередків. Останні доводили «тверді» завдання з м'ясозаготівель священнодіячам нарівні з усіма селянами. Так, за повідомленням з одного благочинних Чернігівської єпархії — протоієрея Бобровицького — від 12 червня 1933 р. на ім'я екзарха Константина (Дьякова), у травні того ж року все духовенство його підопічної округи було залучене «Черкаси-постачанням» до участі в м'ясозаготівлі. Кожному клірикові довели «тверде» завдання здати «в порядку екстреності» по 96 кг м'яса¹¹⁶. Якщо священник не міг виконати завдання — його майно описували. Навіть у тому випадку, коли в родини залишалося: «2 подушки, рядно, 2 скатерки старих, черевики старі»¹¹⁷.

Все одно складався акт про вилучення і бралася розписка про внесення необхідної кількості м'яса у кількадекний термін¹¹⁸. Натуральними стягненнями м'ясом, побори з сільських священиків, що не займалися сільським господарством, не утримували ніяких домашніх тварин і часто вже не мали ні власної садиби, ні хати, не обмежувалися. Досить часто їм доводилося виконувати накладені стягнення зерном, птицею, яйцями у розмірі річного податку. На скарги місцеві РСІ, як правило відповідали, що «лишенцы» також повинні його здавати. Крім цього зі священиків, що не мали свого господарства, на підставі інструкції Центросоюзу «Про збір вкладів з осіб, які не мають права бути пайовиками споживчої кооперації» від 7 січня 1933 р. ті ж таки сільради стягували безповоротно цільові внески (аванси). Наприклад Кучаківська сільрада Бориспільського РВК ще 31 грудня 1932 р. надіслала священику І. Суходольському вимогу протягом 24 годин сплатити 150 руб. таких авансів до Кучаківського споживчого товариства. Половину суми він вніс одразу, а решту — 6 січня 1933 р. Але протягом цього часу панотець двічі звертався до Бориспільського райвиконкому з вимогою пояснень та повернення грошей. У відповідь 17 березня з нього стягнули ще 150 руб.¹¹⁹ Стероризований священик звернувся з телеграмою до ВУЦВК з проханням пояснити, на якій підставі стягнуто податок, а про повернення грошей мову вже не вів¹²⁰.

Ще однією проблемою повсякденного життя, яку духовенство не могло не відчувати та формою непрямого оподаткування священства в загальному річищі фінансування індустріалізації, перекладеного державою на плечі громадян, були державні позики. Поширенням облігацій всіх етапів позик: «П'ятирічка в чотири роки», «Друга п'ятирічка», військової позики тощо — опікувалися безвірницькі осередки в колгоспах і комісії сприяння поширенню позики, які формували при місцевих сільрадах. За умови мовчазного заохочення будь-якої форми тиску з боку місцевої влади примусове поширення позикових облігацій, що супроводжувалося організованим масовим висуванням зустрічних планів їх реалізації безвірницькими осередками, досить природно посіло своє місце серед інструментів перетворення класової структури українського суспільства. «27.06.1931 р. сільрада с. Попівки Лиманського р-ну, за підписом голови с/р М. Зозулі та голови комісії Романової, надіслала священикові А. Самоследову повідомлення: «Згідно постанови комісії сприяння позики Вам внести гроші на позику «П'ятирічка в чотири роки» Третього вирішального року п'ятирічки в сумі 5 000 руб., до 1.07.1931 року»¹²¹. Сільрада села Старої Водолаги під загрозою конфіскації майна священика та членів церковного активу примусила взяти для церкви позику на 300 рублів¹²². 1 липня 1932 р. представники місцевої влади пропонували релігійній громаді та священикові церкви Різдва Богородиці с. Домонтова колишнього Золотоніського повіту Київської обл. взяти позику на 700 руб. Посилаючись на директиву НКФіну від 19 лютого 1931, яка забороняла придбання цінних паперів релігійними громадами, остання відмовилась від цього. Але, погрожуючи висилкою, БУПРом та реквізицією майна, місцева влада примусила священика та громаду внести гроші¹²³. Природно, поширення позики викликало посилення потоку скарг духовенства усіх конфесій до ВУЦВК. Серед інших маємо заяву Екзаршого управління в Україні за підписом митрополита Харківського Константина (Дьякова) від 14.12.1932 р. «Додаючи при цьому два

повідомлення на ім'я священика Букасова від Черепківської сільради, в яких примусовим порядком вимагається внесення непосильних сум на придбання облігацій позик, екзарше управління просить не відмовити в законному захисті священика Букасова, який скаржиться на неодноразові виклики й знущання сільради з вимогою грошей. Крім того екзарше управління на Україні просить секретаріат ВУЦВКу зробити своє залежне розпорядження районам України загалом відносно припинення безцільних безперервних викликів духовництва до сільради, й найчастіше вночі, де припускаються сільрадами знущання з духовництва, що й без того знемагає від непосильних безкінечних податків. Характерні приклади таких явищ своєчасно були доведені вищим органам державної влади»¹²⁴.

Це звернення має типову резолюцію Г. Катуніна від 15 грудня 1932 р. такого змісту: «До Тернівського РВК, дати відношення припинити розповсюдження держпозики серед служителів культу, з повідомленням Черепківської сільради, а також припинити будь-які утиски серед служителів культу під час виконання рельобрядів»¹²⁵.

Аналогічною є реакція з боку інспектора у справах культів секретаріату президії ВУЦВК на решту скарг на практику поширення позик. Супровідні листи на місця в період завершення колективізації мають типові бланки і однаковий серійний номер — 1922/2. До прикладу: 1922/2 НКФ 22.03.1931. До Лиманського РВК 2.08.1931 р.: «Надсилаючи при цьому дві заяви служника культу с. Попівки Самоследова Антона про обложіння його в 5 000 руб., за позику «П'ятирічка в чотири роки», секретаріат Президії ВУЦВК вдруге просить Вас дати розпорядження Попівській сільраді про негайне припинення незаконного розпорядження держпозики. Про виконання цього повідомте секретаріат Президії ВУЦВК»¹²⁶. 1922/2 Хорлинському РВК 7.09.1932 р.: скарга служника культу Акімо-Анненської церкви с. Преображенське на дії місцевих органів влади. Секретаріат Президії ВУЦВК просить: питання щодо придбання держпозики служника культу врегулювати в райвиконкомі¹²⁷. 1922/2 Харківському ОВК: 7.08.1932 р. заява служкульту Преображенської церкви с. Іванівки І. Лобурди¹²⁸; 2.09.1932 р. скарги на дії місцевих органів влади служителів культу Пісочинської церкви П. Ковальського та с. Полевого Покрівської церкви М. Кокарева¹²⁹; 5.09.1932 р. скарга служкульту Зіньківського р-ну на дії місцевих органів влади, негайно надати розпорядження сільрадам про припинення беззаконних дій¹³⁰ тощо.

В такий спосіб облігацій позик «3-го вирішального», «4-го вивершувального», «Друга п'ятирічка» було поширено серед робітників підприємств та копалень, одноосібників, колгоспників та неорганізованої людності (в тому числі й духовенства) — 2 540 295 руб. (грудень 1932 р.)¹³¹ і 5 095 224 руб. (серпень 1933 р.)¹³² відповідно.

Військовий податок. Затверджений 18 вересня 1925 р. ЦВК та РНК СРСР закон «Про обов'язкову військову службу» містив спеціальний XVIII розділ «Про громадян, що відмовляються від військової служби за релігійними переконаннями». Після прийняття поправки РНК РСФРР 26 жовтня 1926 р. про доповнення Закону про військову службу віруючі, що звільнялись від неї раніше, могли бути використані на громадських роботах. Рішенням від 29 листопада

1926 р. РНК УСРР поширив чинність цих документів на Україну¹³³. А в середині 1927 р. НКЮ республіки розробив спеціальний обіжник для окружних судів про релігійні секти, яким до 1917 р. забороняли відбувати військову службу зі зброєю в руках¹³⁴. Зазначені законодавчі акти стосувалися груп сектантів: єгови́стів, молокан, духоборців, менонітів, мальованців, хлистів, скопців, корніївців, жиросців, безштанників, шалапутів, іоаннітів, іннокентіївців, манорівців¹³⁵. Православних кліриків, як класово-ворожий елемент, до військової служби в 1920-х рр. радянська влада не залучала. З іншого боку, згідно канонів церкви клірики не мали права виконувати обов'язки, несумісні зі священнослужінням¹³⁶. 83-тє правило Св. Апостолів прямо вказує, що: «Єпископ, або пресвітер, або диякон, які у військовій справі вправляються і хочуть утримати дві речі, тобто римське начальство і священничу посаду, нехай будуть позбавлені священничого сану. Бо «кесареве — кесареві, а Боже — Богові» (Мф. 22, 21)»¹³⁷.

За постановою ЦВК і РНК СРСР з 15 серпня 1930 р. набула чинності нова редакція закону про обов'язкову військову службу. Як і в 20-ті рр., обороняти СРСР зі зброєю в руках новою редакцією закону дозволялося тільки «трудящим» і тривала обов'язкова військова служба у мирний час п'ять років. Але всі нетрудові елементи (до числа яких належало священство), позбавлені права обирати до рад на підставі положень Конституцій республік, після медичного освідчення призовними комісіями військових комісаріатів на предмет придатності до виконання загальнокорисних робіт зараховувалися до запільного рушення (тилового ополчення). Перебували на обліку такі громадяни у віці від 20 до 40 років включно і в мирний час мали залучатися до праці на лісозаготівлях, сплавах, розробках торфу, до боротьби з епідеміями, лісовими пожежами, іншими видами стихійного лиха на термін, рівнозначний проходженню їхніми ровесниками дійсної військової служби, але не довший ніж два роки. Порядок використання тилоополченців на роботах встановлювався НКВС республік за погодженням із народними комісаріатами праці, землеробства, охорони здоров'я та іншими зацікавленими народними комісаріатами союзних республік. У військовий час з тилоополченців мали утворювати особливі команди з обслуговування тилу і фронту¹³⁸. Громадян, яких під час перебування в тиловому ополченні взагалі не притягали до робіт, або не притягали на зазначений термін, держава обкладала спеціальним військовим податком. Він вносився протягом року за кожні півроку, не відпрацьовані на загальнокорисних роботах. Ставка та порядок обкладання військовим податком встановлювалися спеціальною постановою РНК СРСР¹³⁹.

7 грудня 1930 р. НКВС УСРР за погодженням із НКЮ і НКПраці УСРР та штабом УВО, оприлюднив постанову «Про притягнення до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання» і, таким чином, поширив чинність артикула 276 закону СРСР про обов'язкову військову службу на громадян Української СРР. Документ передбачав:

1. «Усіх осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання, але визнаних на підставі медичного огляду придатними до загальнокорисних робіт, що народилися в 1904, 1905, 1906, 1907 і 1908 році й проживають в УСРР — притягти до трудового відбутку на реченець від 15 грудня

1930 р. по 1 січня 1932 року, передавши їх на весь зазначений час у розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва, за нарядами НКПраці УСРР.

2. Зазначені в арт. 1 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня місяця ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час роботи, в) харчі на перші три дні.

3. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 2 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само організацію відрядження їх за нарядами НКПраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів.

4. Від явки на збірні пункти нікого з громадян, притягнених до трудового відбутку, порядком цієї постанови не звільняти, крім ув'язнених і тяжкохворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарні, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

5. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти і до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ їх забезпечується житлом.

6. Використання осіб, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких встановлюються від адміністрації господарств, підприємств і будівництва — начальників партій і команд, що наглядають і відповідають за дисципліну і внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилополченців-релігійників — 2 чоловіки начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу призваних найбільш надійних та дисциплінованих осіб. Для керівництва на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал. Так само на адміністрацію покладається обов'язок організації культосвітньої роботи серед осіб, що знаходяться у їх розпорядженні.

7. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невиконання встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилю виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання.

8. Порядок і засоби використання призваних осіб за цією постановою на роботах і утримання їх визначається у окремії інструкції НКВС і НКПраці УСРР.

9. У справі призову осіб, звільнених від військової служби по релігійних переконаннях, на органи міліції покладаються такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилополченців-релігійників на збірні пункти, 2) забезпечення порядку на призовному пункті, 3) розшук осіб, що не з'явилися на призивні пункти та дезертирів з місця роботи.

10. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилополченців-релігійників — на органи НКПраці»¹⁴⁰.

На розвиток наведеної постанови НКВС УСРР і НКП УСРР видали спільну постанову «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, залучених до запільного рушення (тилового ополчення), до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві та поширення її на осіб 1908 р. народження, залучених до запільного рушення». Цей документ передбачав таке:

1. Продовжити реченець притягнення до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що залучені до запільного рушення і проживають на терені УСРР до 1 січня 1932 року, залишивши їх на роботі згідно нарядів, що їх даватиме Наркомпраці.

2. Поширити чинність постанови НКВС і НКП УСРР від 19 вересня 1930 р. «Про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що залучені до запільного рушення (тилового ополчення) (Вісті ВУЦВК від 20.IX.1930 р.), до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві» на осіб 1908 р. н., що залічені до запільного рушення та притягати їх до трудового відбутку на реченець з 15.XII.1930 р. до 1 січня 1932 р., передавши їх на весь зазначений час в розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва за нарядами НКП УСРР.

3. Зазначені в арт. 2 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час робіт, в) харчі на перші три дні.

4. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 3 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само і організацію відряджень за нарядами Наркомпраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів, які (інспектури) погоджують зазначені питання на місці з відповідними установами й організаціями.

Забезпечення призиваємих тилополченців відповідним житлом та харчами на місці збору, а так само перевозка до місця робіт і харчування в дорозі переводиться за рахунок тих господарств і будівництв, у розпорядження яких вони надсилаються.

5. Для встановлення придатності до виконання трудвідбутку тилополченців, що заявляють себе хворими, а так само звільнення від робіт спеціалістів та кваліфікованих робітників по звертанню господарчих органів на місці збору, при органах НКП складаються комісії в складі: інспектора праці (голова комісії), представників: військкомату, міськ[ої] або райміліції і лікаря, який бере участь у комісії по прийому призовників у Червону Армію.

6. Від явки на збірні пункти нікого із громадян, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, не звільняти, крім ув'язнених і тяжко хворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарі, що перебу-

вають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

Крім цих осіб, від посилки на роботу можуть бути звільнені в місці збору лише ті спеціалісти і кваліфіковані робітники, без яких дана місцева галузь господарства не зможе обійтися і лише після постанови комісії, зазначеної в арт. 5 цієї постанови. Вищезазначені особи закріплюються за підприємствами та установами, де вони працюють на весь час призиву їх однолітків.

7. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти й до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ тилополченців забезпечується житлом.

8. Використання тилополченців на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких настановлюється від адміністрації господарств, підприємств і будівництв — начальники партій й команд, що наглядають і відповідають за дисципліну й внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскаду РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилополченців — 2 чол. начскаду, на допомогу яким виділяється зі складу тилополченців найбільш дисципліновані особи. Для керівництва ж тилополченцями на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал.

9. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт і невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилювання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність, залежно від характеру злочину.

10. Порядок і засоби використання призваних осіб, залучених до запільного рушення, на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКП УСРР.

11. У справі призову ополченців на органи міліції покладається такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилополченців на збірні пункти, 2) забезпечення порядку на призовному пункті, 3) розшук осіб, що не з'явилися на призив та дезертирів з місця роботи.

12. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилополченців — на органи НКПраці¹⁴¹.

Тексти постанов начальники міської і районної міліції мали негайно передати всім селищним і сільським радам для оголошення населенню, а також негайно і широко оголосити в районних і міських центрах¹⁴².

Як зазвичай, на папері все виглядало досить пристойно і навіть демократично. Але реалії повсякденного життя, як і слід було чекати, істотно відрізнялися від пропагандистських декларацій. Нова редакція закону про обов'язкову військову службу створила для місцевих рад ще один важіль впливу на священство, а частина духовенства, яка за віком підпадала під чинність поста-

нов, та їхні родини стикнулися ще з одним екстраординарним і екстремальним чинником перебудови власного повсякдення. Що довелося пережити цим людям, добре видно з особистих листів кліриків та письмових запитів до вищих органів влади рад, якими керівники всіх православних конфесій України намагалися врегулювати застосування закону на практиці.

Насамперед, до описаних вище традиційних фінансових поборів з духовенства, додався невизначений військовий податок. Так 9 липня 1931 р. правонаступниця ліквідованої у 1930 р. УАПЦ — Всеукраїнська церковна рада УПЦ — звернулася до адмінгрупи при секретаріаті ВУЦВК із запитом з проханням повідомити, скільки та протягом якого часу береться військовий податок зі служників культу. Оскільки, наприклад, Велико-Багачанський РВК (Харківщина) поклав на священика Биковця 400 руб. цього податку¹⁴³. Референт у справах культу Катунін пояснював: «1) Окремого порядку стягання зазначеного податку зі служників релігійних культів законом не встановлено. 2) З служників культу, як і з інших громадян зарахованих до тилового рушення, в разі їх не притягнуто на загальнокорисні роботи, спеціальний військовий податок стягається разом з прибутковим податком в такому розмірі: а) особи, оподатковуваний прибуток яких не перевищує 1800 руб. на рік, виплачують 50% окладу прибуткового податку; б) особи, оподатковуваний прибуток яких сягає понад 1800 руб., але не перевищує 3000 руб. — 75% окладу прибуткового податку; в) особи, оподатковуваний прибуток яких перевищує 3000 руб., виплачують 100% окладу прибуткового податку.

Проте, якщо сума війського податку складатиме більше за 20% оподатковуваного прибутку, то стягається сума, що становить 1/5 частину оподатковуваного прибутковим податком прибутку. Військовий податок стягається щорічно, починаючи з того окладного року, протягом якого громадянина зараховано до тилового рушення, до того окладного року включно, протягом якого він дійде 27 років, а далі — в розмірі річних окладів у ті роки, протягом яких він дійде 33 роки і 39 років»¹⁴⁴. Через правопорадника ВУЦР довела до відома свого панотця цю вичерпну відповідь референта у справах культів, але особливо сподіватися на врегулювання розміру податку не випало. Так само як і на повернення стягнутих коштів.

В набагато складнішій ситуації опинилися родини тилополченців, мобілізованих на різноманітні роботи. Ті, хто на своє нещастя на них потрапляв, навіть за умов втрати здоров'я не міг сподіватися на скорочення терміну призову чи заміну відбутку грошовим внеском. Хоча п. 5-м повище наведеної постанови «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження залічених до запільного рушення...» і було передбачено умови, за яких хворих тилополченців можна було звільнити від виконання трудвідбутку. Окрім цього, як і у випадку зі встановленням обсягу війського податку, тилополченець не мав жодних гарантій на те, що його перебування «на загальнокорисних роботах» не перевищуватиме термін у два роки, встановлений законом про військову службу. Ось типовий випадок. Псаломщик Свято-Успенської церкви м. Овруча Коростеньської округи (Волинь) Серафим Кушевич звернувся 7 жовтня 1931 р. до ВУЦВК із заявою такого змісту: «Як народжений 1906 року, й під час призову

зарахований до тилового рушення, я був мобілізований за наказом Наркомпраці 1 жовтня 1930 р. на роботи до Сталінської округи на копальню «Провіданс» в стройбюро 11 дільниці при райконторі м. Макіївки терміном на три місяці. Повторним наказом терміном відбуття цієї роботи був один рік, а затим, відповідно до інструкції термін продовжено на три роки, тобто до 1 січня 1934 року. Така довга відсутність моя відбивалась і відбивається як стосовно задоволення релігійних потреб віруючих, так і на моєму домашньому становищі. В даний час перебуваю у відпустці. Відповідно до постанови ВЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р. параграф 7-й, трудовинність по відношенню до духовництва застосовується з таким розрахунком, щоб вона була відповідною здоров'ю і не заважала задоволенню виконання обов'язків служителів релігійного культу. З огляду на це прошу ЦВК (так у документі — *Авт.*) про дозвіл мені відбувати цю військову повинність тут, на місці, в м. Овруч, Коростеньської округи, аби я міг суміщати свої обов'язки служителя релігійного культу й тим задовольняти релігійні потреби віруючих Свято-Успенської церкви м. Овруча»¹⁴⁵.

Інший типовий приклад. На початку 1931 р. священник Харківської єпархії І. Веснянцев, котрий відбував трудову повинність у м. Коростені (на Волині) й виконував важкі роботи в каменоломні, просив екзарха України Константина (Дьякова) «звернутися з клопотанням до центральних державних органів про звільнення від повинності через слабке здоров'я. Оскільки його звернення, попри наявність наказу про розпуск призову 1905 року, залишилося поза увагою»¹⁴⁶. На цьому зверненні референт у справах культів секретаріату ВУЦВК Катунін поклав резолюцію про потребу отримати відповідну довідку в Наркоматі праці. Довідка на запит за резолюцією за підписом старшого інспектора тилового ополчення НКП Давидова надійшла аж 25 квітня 1932 р. і такого змісту: «тилоополченці 1905 р.н. будуть демобілізовані з частин т.о. 1 січня 1933 р. та релігійників 1905 р.н. 15 грудня 1932 згідно постанови НКП УСРР № 156»¹⁴⁷. Поки згадана скарга священника та різноманітні запити й довідки блукали бюрократичними владними коридорами, становище панотця не покращилося. В травні 1931 р. він знову змушений був звернутися до патріаршого екзарха за допомогою. Цього разу разом з двома іншими священниками — О. Діонісьєвим та Ф. Шкуратенком. «З огляду на відбування нами трудовинності, працюючи на тракторобуді Харківському, й оскільки ми взяті від церков і родини наші залишилися — дружини й діти — без шматка хліба, то просимо Ваше преосвященство — писали клірики — звернутися до цивільної влади про скорочення нам терміну трудовинності, оскільки будівництво тракторного заводу до 1 липня 1931 р. буде закінчене. Або ж [призначити — *Авт.*] відбування трудовинності за місцем проживання, якщо неможливо скоротити термін»¹⁴⁸. Сподіваючись допомогти своєму парафіяльному священникові, 19 уповноважених від релігійної громади с. Затонське Чорнобильського р-ну Київської округи 13 червня 1931 р. звернулися безпосередньо до Народного комісаріату праці з заявою: «Священник нашої парафії, як військовозобов'язаний, що перебуває на службі в тиловому ополченні, знаходиться на будівництві тракторного заводу в м. Харкові. Через його відсутність ми позбавлені задоволення своїх духовно-релігійних потреб. За його відсутності у нас нікому виконувати церковні служби й інші наші релігійні треби; парафія ж велика й

потреба в цьому дуже відчувається. Цим прохаємо Комісаріат праці священика Шкуратенка до закінчення терміну його служби в тиловому ополченні перемістити на державне будівництво моста через річку Прип'ять у м. Чорнобиль Київської округи, де він буде працювати, а в дні, вихідні від роботи, зможе виконувати наші релігійні треби. Оскільки він, Шкуратенко, перебуває на державному утриманні, а в Чорнобилі відсутні команди ополчення, куди б він був зарахований на утримання, ми зобов'язуємося взяти його на своє утримання і будемо задовольняти його матеріально, як харчами, так і одягом. Просимо Комісаріат праці розглянути нашу заяву і задовольнити наше прохання, що священика Шкуратенка перевести на будівництво в наш район, м. Чорнобиль»¹⁴⁹.

Аналогічне прохання у липні 1931 р. надіслав псаломщик Олексій Чумаков: «Знаходячись на трудоповинності тракторобуду, взятий від церкви й церква залишилася без псаломщика. Відтак смиренно прошу Ваше Преосвященство клопотати перед вищою цивільною владою про заміну трудоповинності на грошову оплату»¹⁵⁰.

Намагаючись вплинути на становище підпорядкованого йому духовенства, екзарх України Константин 11 червня 1931 р. спрямував до відділу культів секретаріату президії ВУЦВК чергову заяву: «Внаслідок зміни законоположення про відбування військової повинності служителями релігійних культів: скасування виплати військового податку і заміна військової повинності трудовою, служителі релігійного культу тих вікових категорій, які призначені для відбування військової повинності на даний момент, поставлені в дуже важке життєве становище. Для несення трудової повинності на заміну військової, вони відриваються від місць свого проживання, іноді в віддалені місця Української республіки і направляються в розпорядження апаратів того чи іншого будівництва. З місць перебування до мене надходять різні заяви, що змальовують їхнє становище на місці. Так, наприклад, вони працюють без днів відпочинку, а головна скарга полягає в тому, що у багатьох із них на далекій від них відстані знаходиться родина з 3–5 душ, абсолютно без догляду та голодна. Пояснюється це тим, що після того, як вони залишають місця, немає кандидатів, котрі замінили відсутніх. Парафія залишається пустою, богослужіння не здійснюються, засобів у релігійних громад немає і сім'ї призваних приречені на голодне існування, харчуються з малолітніми дітьми випадковими пожертвами. Крім того їм абсолютно невідомий термін проходження повинності; в одних випадках їм кажуть: рік служби, в інших — три роки. Доводячи до відома про це становище, тяжке для служителів культу, я прошу секретаріат ВУЦВК звернути свою увагу на мою заяву, якщо можливо, увійти з відповідним поданням до президії ВУЦВКу про полегшення важкого становища служителів культу, призваних нести трудову повинність у віддалені місця від своїх родин, які потерпають від сильних злиднів і навіть голоду»¹⁵¹.

Про поступки священикам з боку влади у відповідь на цитовані звернення чи на будь-які аналогічні на сьогодні нічого невідомо. Натомість є типовий супровідний лист до НКП УСРР від 28.09.1932 р. з яким секретаріат Президії ВУЦВК надіслав «за належністю» чергову низку заяв «від релігійників, що зараз перебувають на зборах тилоополченців»¹⁵².

За браком джерел неможливо прослідкувати яким чином у другій половині 1930-х рр., після майже повного закриття храмів і припинення існування більшості православних конфесій, колишні священики відповідної вікової категорії виконували радянський закон про військовий обов'язок (який у зверненнях до влади вони вперто називали військовою повинністю). Адже попри прийняття нової радянської конституції в 1936 р. та задекларовану Сталіним на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад «зміну класової структури відповідно до змін в царині економіки»¹⁵³, загальний військовий обов'язок в СРСР увели тільки в 1939 р.

3. Проблема збереження/порушення священством вірності пастирському служінню

Поштовхом до масового закриття храмів у роки першої п'ятирічки можна вважати доповідь Й. Сталіна 3-го грудня 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), де він назвав послаблення антирелігійної роботи недоліком у роботі партії. Очевидно, намагаючись негайно його виправити, 28 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УССР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком»¹⁵⁴. Цією постановою, окрім іншого, визначався відповідний перелік місцевостей України, де «суспільно-небезпечним особам» заборонялося селитися. До таких були віднесені: МАСРР, всі прикордонні округи УСРР і їхні центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їхні центри. Доручалося НКВС УСРР «за порозумінням» із ДПУ УСРР і НКЮ УСРР видати спеціальну інструкцію щодо застосування постанови¹⁵⁵. Невдовзі така інструкція — «Про реєстрацію соціально-небезпечних осіб» — за підписом голів трьох згаданих республіканських відомств була підготовлена¹⁵⁶. Чинність документу в повсякденній практиці відразу відчули всі представники духовенства, котрі у попереднє десятиліття зазнавали арештів та висилались адміністративним порядком. У тому ж 1928 р. в реєстраційних картках службовців культу з'являються: п. 17. «Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п. 18. «№ реєстраційної картки зреченця»¹⁵⁷. Ця, встановлена у 1928 р., форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком долученого пізніше під п.15 питання «Чи був під судом?», зберігала чинність до кінця 1930-х рр.

Оскільки можливостей позбавити священиків місць служіння через закриття храмів в масштабі всієї України на законних підставах було вкрай мало, місцеві ради протягом всієї першої половини 1930-х рр. вдавалися до відвертого перманентного силового тиску на громади і священнослужителів та до блюзнірства в храмах. У повсякденній практиці це виглядало наступним чином: «23 листопада 1929 р. в с. Ново-Юріївці Новобузького р-ну [Миколаївщина] місцева організація безвірників за сприяння представників сільрад силоміць захопила і розгромила церкву. Трактором стягнули на землю баню, все внутрішнє оздоблення розбили. [...] 19 січня 1930 р. за активною участю сільради захоплено церкву в Ново-Петрівці, причому захоплення супроводжувалося таким розгромом богослужбового начиння: розбили іконостас, престол, всі ікони, все це